
ΠΕΔΑΓΟΓΙΚΑ

УДК 37.01

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/24.176766>**Paulina DUBIEL-ZIELIŃSKA,**

orcid.org/0000-0002-0480-1054

doktor nauk humanistycznych,

wykładowca w Państwowej Wyższej Szkole Zawodowej

im. rtm. Witolda Pileckiego w Oświęcimiu

(Oświęcim, Rzeczpospolita Polska),

pedagog w II Liceum Ogólnokształcącym im. płk. Leopolda Lisa-Kuli

(Rzeszów, Rzeczpospolita Polska) paulina.d@op.pl

SZKOŁA JAKO INSTYTUCJA KULTURY W MYŚL TEORII MICHAELA TOMASELLO’A ORAZ NA PRZYKŁADZIE PROJEKTU «SZKOŁA ĆWICZEŃ»

Tworzenie kultury winno być elementem szeroko rozumianego procesu kształcenia, który odbywa się w instytucjach do tego powołanych – szkołach, które chcąc propagować kulturę i wychowywać jej krzewicieli muszą iść z duchem czasu i stosować w swej pracy rozwiązania innowacyjne, jak np. «Szkoła ćwiczeń», omawiana w niniejszym artykule.

Artykuł na początku przedstawia historię i pochodzenie wyrazu «kultura». Pokazuje, jakim jest ona fascynującym zjawiskiem, które nurtuje rzeszę naukowców z wielu dziedzin wiedzy; podkreśla genezę oraz historię pojęcia «kultura» z uwzględnieniem poszczególnych epok w historii cywilizacji europejskiej; zwraca uwagę na filozoficzno-teoretyczne uwarunkowania również w kontekście powstania filozofii kultury (XIX wiek). Przedstawia naukową i chrześcijańską definicję kultury, jej dziedziny oraz relację względem pojęcia «cywilizacja».

W swej dalszej części artykuł przybliży Czytelnikowi postać i osiągnięcia Michaela Tomasello’a z zakresu badań nad ludzką kulturą. Kultura ludzka różni się od kultur zwierzęcych pod względem ilościowym i jakościowym. Różnice ilościowe polegają na konieczności opanowania przez człowieka wielu umiejętności (m.in. językowych). Jakościowe natomiast odnoszą się do dwóch specyficznych cech ludzkiej kultury: kumulatywności i instytucjonalności. Poza wymienionymi umiejętnościami, inne wyjątkowe dla gatunku homo sapiens są tzw. dzielona intencjonalność oraz altruizm i bezpośrednia współpraca. W szkole jako instytucji, zachodzą wszystkie wyżej wymienione zjawiska, by mogła ona istnieć i funkcjonować jako stały twór. Założenia «Szkół ćwiczeń» umacniają działalność szkoły jako instytucji kultury. Uwydatniają kwestię dzielonej intencjonalności, altruizmu oraz bezpośredniego współdziałania. Łączą pojęcie kultury w znaczeniu duchowym, materialnym i cywilizacyjnym. Projekt w założeniu prowadzi do wypracowania przez szkoły standardów współpracy z: uczelniami wyższymi, poradniami psychologiczno-pedagogicznymi, placówkami doskonalenia nauczycieli, bibliotekami pedagogicznymi, kuratoriami oświaty, organami prowadzącymi. Podkreśla również konieczność materialnego wyposażenia budynku oraz indywidualnego doksztalcenia się nauczycieli biorących udział w projekcie. Działania o takim charakterze wykraczają dosyć znacznie poza tradycyjną edukację, wychodzą naprzeciw postępującej globalizacji, przekraczają granice murów i obwodów.

W części kulminacyjnej artykuł – odwołując się do szkoły jako instytucji kultury i próbując pokazać jej obraz zgodny z teorią Michaela Tomasello’a – unaocznia jak innowacyjne projekty – na przykładzie «Szkół ćwiczeń» – łączą poszczególne stanowiska znawców. Na zakończenie stara się udowodnić duże znaczenie rozwojowe proponowanych zmian w szkolnictwie.

Słowa kluczowe: szkoła, szkoła ćwiczeń, kultura, altruizm, dzielona intencjonalność.

Paulina DUBIEL-ZIELIŃSKA,
orcid.org/0000-0002-0480-1054

Doctor of Humanities,
Witold Pilecki University of Applied Sciences in Oświęcim
(Oświęcim, Poland),
Teacher at High School II – col. Leopold Lis-Kula,
(Rzeszów, Poland) paulina.d@op.pl

SCHOOL AS A CULTURAL INSTITUTION ACCORDING TO MICHAEL TOMASELLO'S THEORY AND ON EXAMPLE OF THE PROJECT "SCHOOL OF PRACTICE"

Creating culture should be an element of the broadly understood education process, which takes place in institutions appointed for this – schools that want to propagate culture and educate its promoters must go with the times and apply innovative solutions in their work, such as the "School of practice", discussed in this article.

The article at the beginning presents the history and the origin of the word "culture". It exposes what a fascinating phenomenon culture is and therefore it preoccupies scientists dealing with numerous areas of knowledge; emphasizes the genesis and history of the concept of "culture" taking into account particular epochs in the history of European civilization; draws attention to the philosophical and theoretical conditions also in the context of the emergence of the philosophy of culture (XIX century). It presents the scientific and Christian definition of culture, its field and relation to the term "civilization".

In the following part, the article introduces to the Reader Michael Tomasello's person and his achievements in the field of research on human culture. Human culture differs from animal cultures in terms of quantity and quality. Quantitative differences depend on the necessity to learn many skills (including linguistic skills). Qualitative, on the other hand, refer to two specific features of human culture: cumulativeness and institutionality. In addition to these skills, others unique to the species homo sapiens are: the so-called shared intentionality, direct cooperation and altruism. In school as an institution, all the above-mentioned phenomena occur, so that it can exist and function as a permanent creation. The assumptions of the "School of practice" strengthen the activities of the school as a cultural institution. They emphasize the issue of shared intentionality, altruism and direct cooperation. They combine the concept of culture in a spiritual, material and civilizational sense. In principle, the Project leads to the development of cooperation standards by schools with: universities, psychological and pedagogical counseling centers, teacher training centers, pedagogical libraries, boards of education, and departments of education. It also emphasizes the need for material retrofitting of the building and the individual training of teachers participating in the project. Such activities go far enough beyond the traditional education, meet the ongoing globalization, cross borders and walls circuits.

In the culminating part the article – referring to school as an institution of culture and attempting to portray it in accordance with Michael Tomasello's theory – demonstrates the way in which some innovative projects – as illustrated by the case of "School of practice" – combine different views of experts. In conclusion, it seeks to prove the great significance of suggested changes in the educational system.

Key words: school, school of practice, culture, altruism, shared intentionality.

Пауліна ДУБЕЛЬ-ЗЕЛІНСЬКА,

доктор гуманістичних наук,
викладач Державної Вищої Школи імені ротмістра В. Пілецького в Освенцимі
(Освенцим, Польща),
викладач II загальноосвітнього ліцею імені полковника Л. Ліса-Куті
(Жешув, Польща) paulina.d@op.pl

ШКОЛА ЯК КУЛЬТУРНА ІНСТИТУЦІЯ В ТЕОРЕТИЧНІЙ ДУМЦІ МІХАЕЛЯ ТОМАСЕЛЛО ТА НА ПРИКЛАДІ ПРОЕКТУ «ШКОЛА ВПРАВ»

Запропонована розвідка постала в результаті теоретичного переосмислення і практичної апробації автором новітньої педагогічної інноваційної методики в навчальному процесі як інтегральної складової частини світової культури. Розглянуто еволюцію феномена навчання як такого в його історично-поступальному поступі та щодо різних культурних епох. Наголошено на особливій актуальності проекту «Школа вправ», запропонованого відомим вченим Міхаелем Томаселло, який переконливо здобуває пріоритет у середньоосвітніх закладах Польщі та інших західних країн.

Проаналізовано педагогічні досягнення М. Томаселло, який розглядав навчання невід'ємно від людської культури, вирізняючи останню за якісними і кількісними показниками: перші забезпечують їй такі специфічні характеристики, як накопичувальність та інституціональність, другі полягають на вміннях індивіда досягти певні вправності (м. ін., мовні). Додатково, завдяки культурному співжиттю рід homo sapiens набуває альтруїзму та

комунікативних вмінь порозуміння. У школі як інституції перелічені ознаки культурного буття мають змогу усталюватися та закріплюватися в поведінці учнів. Цьому присвячується і запропонований М. Томаселло проєкт «Школа вправ», базований на синтетичному поєднанні спільної інтенціональності, альтруїзму та комунікативності. Завдяки вибраним концептуальним методикам учням присвоюються навички співпраці з публічними інституціями, психологічно-педагогічними консультаційними центрами, осередками підвищення якості освіти, педагогічними бібліотеками тощо. Такий підхід досить вирізняється щодо традиційного трактування освіти та відповідає глобальним викликам сьогодення, оскільки наголошує на безперервній самоосвіті і вчителів, і учнів.

На численних прикладах доведено, як і чому слід трактувати школу як інституцію культури та місце фахової апробації перспективних педагогічних методик. Наведено докладні приклади ефективного використання концептуальних засад проєкту «Школа вправ», розглянуто їх переваги і недоліки в процесі практичного застосування у середньоосвітньому шкільництві.

Ключові слова: школа, школа вправ, культура, альтруїзм, поділена інтенціональність.

Kultura, obok natury, jest tym, co nas otacza, (w) czym żyjemy. Kulturę kreują ludzie. Każdy z nas jest jej uczestnikiem, a zarazem odbiorcą i twórcą. Świadomość tego winna być efektem szeroko rozumianego procesu kształcenia, a mianowicie tego, co stanowi zarówno treść jak i warunki przekazu. Wszystko to odbywa się w instytucjach do tego powołanych – szkołach, które chcąc krzewić kulturę i wychowywać jej krzewicieli muszą iść z duchem czasu i stosować w swej pracy rozwiązania innowacyjne, jak np. «Szkoła ćwiczeń».

Celem artykułu jest ukazanie jak znaczący wpływ na rozwój jednostek i społeczeństwa mają omawiane rozwiązania innowacyjne.

Filozoficzno-teoretyczna geneza oraz historia pojęcia «kultura»

Pojęcie *kultura* (z łac. *cultura* = uprawa, kształcenie) – ujmując je skrótowo – odnosi się do całości kształtu materialnego i duchowego dorobku ludzkości, wytworzonego w ogólnym rozwoju historycznym lub w jego określonej epoce; poziomu rozwoju społeczeństw, grup, jednostek w danej epoce historycznej (Słownik wyrazów obcych, 1980: 407).

Słowo *kultura* należy do najczęściej używanych wyrazów, a jednocześnie najbardziej wieloznacznych, w które można wkładać różną treść (patrz: Dubiel-Zielińska, 2017: 16–30). Znaczenia, które termin *kultura* obejmuje, są rozmaite. Dotyczą one różnych płaszczyzn funkcjonowania jednostki, społeczeństwa i całej ludzkości. Pierwsza wzmianka i teoretycznie sformułowane wyobrażenie o kulturze jest duchowym dziedzictwem epoki Antyku. W okresie Renesansu (Humanizmu) kultura stała się obiektem filozoficzno-teoretycznego zainteresowania i nabyła samodzielnego znaczenia. Przyczyną zjawiska były głębokie zmiany w stosunku człowieka do natury i do swojego bezpośredniego otoczenia społecznego. Jak wiemy z dziejów filozofii, nieprzypadkowo wyraz *kultura* zaczął się formować jako samodzielna jednostka leksykalna w bezpośredniej opozycji do wyrazu *natura*. Człowiek powoli zdawał widzieć w sobie aktywnego twórcę kultury, przeobrażającego przy-

rodę, a także siebie. Pierwszym, który użył słowa *kultura* w znaczeniu samodzielnym był niemiecki historyk i prawnik Samuel von Pufendorf (1632–1694). Uczony włączył do wyrazu *kultura* wszystkie twory ludzkie, tj. instytucje społeczne, naukę, moralność, język, zwyczaje, modę, urbanistykę. Przedstawiciele Oświecenia mieli jednoznaczne stanowisko wobec kultury – rozumieli ją jako dziedzinę egzystencji ludzkiej, będącą przeciwieństwem natury (Jean-Jacques Rousseau (1712–1778)) (Fobel, Fobelová, 2007: 70–71).

Jednakże począwszy od Immanuela Kanta, zainteresowanie studiami nad kulturą przebiegało dwutorowo:

- 1) w kierunku aksjologicznym;
- 2) w ramach koncepcji rozwijających się w empirycznych dyscyplinach naukowych, jak: socjologia, etnografia, psychologia, antropologia itp.

Kant «utrzymał» aksjologiczną definicję kultury, przejętą od filozofów Antyku przez humanistów Renesansu po niemieckich zwolenników Oświecenia. Rozumienie kultury Kanta uwidoczni się w imperatywie kategorycznym (normie prawnym): do kultury włączona zostaje przede wszystkim idea moralności. Służy ona określeniu poziomu wolności społeczeństwa i jednostki, ale też poziomu sztuki, nauki, pracy, dyscypliny i samoograniczenia osiągniętego w wychowaniu. Wynikiem takiego rozwoju kulturalnego ma być moralnie doskonała osobowość: «w porównaniu z całą resztą świata zwierzęcego ludzkość wyróżnia się zdolnością ustanawiania sobie celów. Jeżeli jednak celem człowieka ma być człowieczeństwo w jego własnej osobie, to wiąże się z tym nieuchronnie także rozumna wola, czyli inaczej obowiązek nakazujący nam uczynienie się godnym owego człowieczeństwa przez to właśnie, co zwiemy kulturą. Wymaga on doskonalenia w sobie (a więc co najmniej podtrzymywania) zdolności do podjęcia się wszelkich możliwych celów, co można określić jako powinność kultywowania surowych zadatków i talentów, którymi obdarzyła nas natura» (Kant, 2005: 256–257). «Moralną doskonałość najwyższej próby

rozpoznać można u takiego człowieka, który wykonuje swój obowiązek z poczucia obowiązku, bowiem prawo nie stanowi dla niego zwyczajnej reguły, lecz jest także wewnętrzną pobudką jego działań» (Kant, 2005: 257).

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831) proponował, w duchu swojej teorii rozwoju idei absolutnej, ontologiczne rozumienie kultury. Według niego kultura jest skutkiem i specyficznym stopniem rozwoju ducha absolutnego, jego poznania samego siebie i samorealizacji, które przebiega w formie poznania ludzkiego. Kultura przechodzi trzy fazy konstytuowania:

1) poziom poglądu zmysłowego w sztuce – *sinnliche Anschauung*;

2) poziom wyobrażeń w religii – *Vorstellung*;

3) poziom poznania oparty na myśleniu w filozofii – *Begriff*.

We *Wstępie* do tomu I *Wykładów z filozofii dziejów* czytamy: «Najważniejsze jest to, że zasadą wolności <...> jest <...> zrozumienie woli powszechnej oraz że system wolności jest swobodnym rozwojem poszczególnych jej momentów. Wola subiektywna jest określeniem czysto formalnym <...> Tylko wola rozumna jest tym czynnikiem ogólnym» (Hegel, 1958: 72–73). Istnieją dwa momenty:

1) idea wolności (absolutny cel ostateczny);

2) środek, którym się posługuje – subiektywna strona wiedzy i woli z całą właściwą jej żywotnością, ruchliwością i aktywnością.

Państwo to etyczna całość i realność wolności, a tym samym obiektywna jednia obu tych momentów. Momenty są ściśle ze sobą związane (Hegel, 1958: 73). Wymienione: «subiektywna wiedza i wola są równoznaczne z myśleniem. Ale gdy myśląc wiem i chcę – chcę ogólnego przedmiotu, chcę substancjalnej treści tego, co w sobie i dla siebie jest rozumne. Mamy tu więc zespolenie – zespolenie samo w sobie – strony obiektywnej, tj. pojęcia, ze stroną subiektywną. Egzystencją obiektywną tego zespolenia jest państwo, które <...> stanowi podstawę i ośrodek innych konkretnych dziedzin życia narodu: sztuki, prawa, obyczajów, religii, nauki. Wszelka duchowa działalność ma na celu jedynie uświadomienie sobie tego zespolenia, to znaczy swojej wolności. Pośród różnych postaci tego świadomego zespolenia na pierwszym miejscu stoi *religia*. <...> Religijne skupienie ducha objawia się jako uczucie <...> Drugą formą zespolenia strony obiektywnej z subiektywną jest *sztuka*. Wkracza ona bardziej niż religia w świat rzeczywisty i zmysłowy; <...> Prawda wyraża się jednak nie tylko w formie wyobrażenia i uczucia jak w religii, i w formie oglądu jak w sztuce, ale również w myślącym duchu; w ten sposób otrzymujemy trze-

cią formę zespolenia – *filozofię*. Filozofia jest więc formą najwyższą, najbardziej wolną, najmądrzejszą. <...> Czynnikiem ogólnym, który wysuwa się na pierwszy plan i zostaje uświadomiony w państwie, forma, której podporządkowuje się wszystko, co istnieje – jest tym, co stanowi *kulturę* narodu» (Hegel, 1958: 73–75). «Sztuka, religia i filozofia usuwają się spod dyktanda praw rządzących obiektywnym światem wolności i tworzą dziedzinę własną – dziedzinę ducha absolutnego. Prawa rozwoju państw nie determinują jej rozwoju» (Kroński, 1958: XXXIII).

W niemieckiej filozofii klasycznej znaczenie pojęcia *kultura* w maksymalnym stopniu bliskie było pojęciu kształcenia – *Bildung*. Kształcenie utożsamiano z pojęciem kultury. Oznacza ono właściwie specyficzny ludzki sposób przeobrażania możliwości przyrodniczych. Podobne rozumienie przejawia się w filozofii Hegla. Dla niego kształcenie polega na tym, że człowiek wznosi się ponad ogólność, tworzy z siebie we wszystkich stosunkach istotę duchową, poświęca osobistą swoistość w interesie ogółu. Kształcenie teoretyczne jest więc procesem odnajdywania siebie w drugim, powrotem z innego bytu. Kształcenie według Hegla wygląda w ten sposób, że jednostka podnosząc się ze swojej istoty naturalnej do sfery ducha, znajduje w języku, obyczajach, systemie społecznym swojego narodu substancję, którą chce opanowywać. Kształcenie zbliża się do kultury wówczas, gdy kultura prezentuje się jako kultura narodowa, istniejąca nie tylko za pośrednictwem ustnej, ale głównie pisemnej tradycji. Szkoła prezentuje się zatem jako główna instytucja kultury narodowej (Fobel, Fobelová, 2007: 72).

Druga połowa XIX wieku po raz kolejny odkryła, będące w cieniu, pojęcie kultury. Wilhelm Dilthey (1833–1911), jako przedstawiciel filozofii życia, koncentrował uwagę na systemie kultury – moralności, sztuce, religii, nauce, języku (Fobel, Fobelová, 2007: 72).

Filozofia kultury powstała pod koniec XIX wieku w efekcie oddzielenia się nauk przyrodniczych od filozofii. Ich wyodrębnienie się i sukces jako sprofesjonalizowanych dyscyplin naukowych postawiły przed filozofią pytanie o przestrzeń jej działania, przedmiot i funkcję. Przedstawiciele nurtu neokantowskiego (Wilhelm Windelband (1848–1915), Heinrich Rickert (1863–1936)) kończyli ten proces dociekań. Według W. Windelbanda nauki przyrodnicze zorientowane są na ogólne prawa (nauki «nomotetyczne»), podczas gdy nauki o kulturze na to, co wyjątkowe, niepowtarzalne (nauki «idiograficzne»). Jego zdaniem różnica leży w metodzie. H. Rickert natomiast ustalił dyscypliny i wartości im odpowiadające, gdyż – jego zdaniem – wartości pojawiają się w dzie-

łach obiektywnych ducha ludzkiego: nauce, prawie, sztuce, religii. I tak logice odpowiada prawda, estetyce – piękno, mistyce – świętość, etyce – dobro i moralność, erotyce – szczęście i społeczeństwo miłości, religii – nabożność. Życie musi być określone wszystkimi wartościami w całości. Odizolowanie którejkolwiek spowoduje jednostronność (Rickert 1984a: 45–54; Rickert, 1984b: 71–75; Zachariasz, 1979: 181–223).

Dwudziesty wiek obfitował w pytania o wartości kulturowe, których częścią stały się szkoły filozoficzne (fenomenologia – Roman Ingarden (1893–1970), Edmund Husserl (1859–1938); egzystencjalizm – Martin Heidegger (1889–1976), Karl Jaspers (1883–1969), Jean-Paul Sartre (1905–1980); antropologia filozoficzna – Arnold Gehlen (1904–1976), Helmuth Plessner (1892–1985), Max Scheler (1874–1928); personalizm – Pierre Teilhard de Chardin (1881–1955); pragmatyzm – John Dewey (1859–1952); realizm – Alfred North Whitehead (1861–1947) itd.) (Fobel, Fobelová, 2007: 73).

Twórcą poprzedniczki nowoczesnej naukowej definicji kultury był niemiecki historyk Gustav Friedrich Klemm (1802–1867) (*Ogólna kulturowa historia ludzkości; Ogólna nauka i kultura*). Do pojęcia *kultura* wprowadził on badanie obyczajów, wiedzy i umiejętności. Z kolei za ojca definicji naukowej uznawany jest Edward Burnett Tylor (1832–1917), autor pracy *Kultura prymitywna* (1871). «Kultura <...> cywilizacja jest skomplikowaną całością, do której włącza się kierowanie, wiarę, sztukę, prawo, moralność, zwyczaje i wszystkie pozostałe zdolności i obyczaje, które człowiek przyjął jako członek społeczeństwa» (Linhart, Petrusek, Vodáková, Maříková, 1996: 548). W 1952 roku naukowcy amerykańscy – Alfred Louis Kroeber i Clyde Kluckholm – podjęli się usystematyzowania ponad 150 definicji. Efektem ich pracy było rozumienie kultury jako «produktu historycznego obejmującego idee, wzory i wartości; selektywnego, którego można się nauczyć, opartego na symbolach i wynikającego z postępowania i produktów postępowania» (Linhart, Petrusek, Vodáková, Maříková, 1996: 548).

Sobór Watykański II stworzył chrześcijańską definicję niniejszego pojęcia: «Mianem *kultury* w sensie ogólnym oznacza się wszystko, czym człowiek doskonali i rozwija wielorakie uzdolnienia swego ducha i ciała; stara się drogą poznania i pracy poddać sam świat pod swoją władzę; czyni bardziej ludzkim życie społeczne tak w rodzinie, jak i w całej społeczności państwowej przez postęp obyczajów i instytucji; wreszcie w dziełach swoich w ciągu wieków wyraża, przekazuje i zachowuje wielkie doświadczenia duchowe i dążenia na to, aby służyły one postę-

powi wielu, a nawet całej ludzkości» (Sobór Watykański II, 1965: 53). Sobór w swej definicji zebrał następujące elementy:

- 1) doskonalenie duchowe i cielesne;
- 2) opanowywanie świata przez poznanie, naukę i pracę;
- 3) ucłowieczenie życia na ziemi poprzez postęp moralny i instytucjonalny w zakresie rodziny i społeczeństwa państwowego;
- 4) przekaz dziedzictwa i dążeń w celach postępu indywidualnego i zbiorowego (Bartnik, 2013: 451).

W niemieckiej tradycji intelektualnej rozróżnia się pojęcie kultury i cywilizacji. Kulturę utożsamia się z duchowymi i artystycznymi wartościami, zaś cywilizację z materialno-technicznym życiem społeczności (Max Weber (1864–1920), Richard Thurnwald (1869–1954), Oswald Spengler (1880–1936)). Taki rygoryzm występował też u niektórych myślicieli amerykańskich (Robert Morrison MacIver (1882–1970) i inni) (Fobel, Fobelová, 2007: 74–76).

Obecnie kulturę dzieli się na materialną (przedmioty materialne, zrobione albo wzbogacone działalnością ludzką), duchową (produkty ludzkiej działalności niemające materialnej postaci) i cywilizację (społeczne, kolektywne, socjalne i polityczne wyrazy życia: język zmaterializowany, wynalazki, odkrycia, kierunki i style życia, wychowanie, tradycja, historia, instytucje, struktury ludnościowe wsi, osad i miast, folklor, modele i mody socjalne, klasy i stany, uprzemysłowienie zabawy, rozrywki i sportu, estetyki społecznej, komunikacja socjalna, ideologie apologetyczne, programowe i reformatorskie, sposoby własnej ekspansji ...) (Bartnik, 2013: 453). Te trzy sfery kultury składają się na jedną organiczną całość, choć mają swoje własne życie i specyfikę wyrazu. Kultura duchowa stwarza warunki i środki dla działalności ludzi. Jej rolą jest zaspokajanie potrzeb społeczeństwa, a jednocześnie potrzeb jednostki jako istoty twórczej. Składnikami kultury duchowej są: nauka, filozofia i jej dyscypliny, religia, sztuka, historia, nauka o literaturze, językoznawstwo, religioznawstwo, ekonomia, psychologia, socjologia, pedagogika, nauka o prawie. Kulturę duchową tworzą dzieła abstrakcyjne społeczeństwa: wartości, normy, tabu, znaki, system poglądów (por. Fobel, Fobelová, 2007: 76). Kultura materialna obejmuje ciało, biologię ludzką, fizykę człowieka, ekonomię, pracę, technikę, dorobek, wytwory, dzieła, opanowywanie przyrody, przemysł, urbanizację, maszynosferę planety, zakorzenienie w kosmosie itp. (por. Bartnik, 2013: 455). Kultura duchowa odpowiada duchowi człowieka (indywidualnego i zbiorowego), jego jaźni; kultura materialna – ciału, stronie somatycznej, a cywilizacja – *psyche* ludzkiej, która jest jakby

pasem transmisyjnym pomiędzy ciałem a duszą w obydwu kierunkach. Osoba jest firmamentem, miejscem przechodzenia między tymi warstwami. «Ona stanowi najgłębsze źródło wszelkiej kultury, jej istotę i kształty oraz najwyższy cel. Choć wiodąca jest kultura duchowa, w której chodzi głównie o doskonalenie bytu ludzkiego na płaszczyźnie jednostkowej i zbiorowej, to jednak kultura duchowa oraz materialna i cywilizacyjna nie mogą być w żadnym przypadku od siebie oddzielone w ich funkcjonowaniu życiowym i droga do kultury duchowej nie może pominąć kultury materialnej oraz cywilizacji» (Bartnik, 2013: 455). Kultura jest więc zjawiskiem uniwersalnym, właściwym całej ludzkości. Każdorazowo ma postać kultury konkretnej, którą tworzy konkretny naród jako system społeczno-kulturalny. «Kultura ujawnia się jako zjawisko wieloobszarowe. Sięga konkretnych dziedzin przyrodniczego i społecznego życia. Jednocześnie zachowuje w sobie ładunek twórczy, który jest zdolny skupiać i według potrzeby zabezpieczać energię potrzebną do przeprowadzenia określonych działań. Swoją istotą należy <...> także do sfery duchowej, gdyż wewnątrznie wzbogacając jednostkę, ujawnia się jako potrzeba intelektualna i uczuciowa. Bez tej potrzeby byłby człowiek w stagnacji i przestałby się rozwijać jako podmiot w stosunku do samego siebie i w stosunku do otaczającego go świata. Kultura jest niewyczerpanym źródłem myśli, formuje wyjątkowość człowieka, odkrywa go, nadaje ostateczny kształt, usprawnia i powiększa jego świadomość, przede wszystkim wartości. Miara kultury człowieka jest miara jego ucłowieczenia. Im człowiek bardziej kulturalny, tym większa jest jego wartość moralna i ogólnospołeczny postęp ludzkości. Z punktu widzenia człowieka jest to odnajdywanie i ucieleśnianie sensu życia człowieka. Kultura jest zjawiskiem uniwersalnym, które uwalnia człowieka od narzuconych mu ograniczeń» (Fobel, Fobelová, 2007: 94–95).

Jak widać kultura to ucłowieczenie życia, to humanizacja i personalizacja bytu ludzkiego i świata. Jest dążeniem do amelioracji fenomenu ludzkiego oraz całej rzeczywistości w relacji do centrum osoby ludzkiej. Chodzi tu o statyczno-dynamiczną relację dążenia do stanu idealnego i pleromicznego. Byt ludzki jest tylko «rozpoczęty», nie jest spełniony i nie jest dokończony. Ruch, pęd i dążenie do dokończenia, spełnienia i pleromiczacji należy do podstawowej struktury człowieka. Kultura jest dynamiczną relacją człowieka względem siebie samego i świata. Człowiek stoi ze swej istoty wobec rzeczywistości jako zadania. Wypełnianie tego zadania to właśnie kultura. Kultura to przesuwanie bytu od stanu alfa do stanu omega. Kultura jest odwzorowaniem osoby,

narodu, społeczności. Jest emanatem osoby, jej obrazem i «samokontynuacją». Jest horyzontem osoby, wabieniem w świat idei i ideałów, ruchem ku przeszłości. Jest dynamiką istotową i istnieniową człowieka. «Człowiek jest rozpisany na partyturę czasu, przestrzeni i tematu dziejowego. Ciągłe się dzieje, staje się, dąży, aż stanie się na sposób optymalny i absolutnie finalny. Kultura wypływa z realnego zaistnienia człowieka i jego wejścia w dziejowość. Jest możliwością postępującego odnajdywania się w rzeczywistości na sposób ludzki, na sposób pozytywny dla człowieka. Po swoim zaistnieniu i wejściu w potok dziania się człowiek poddany jest z konieczności procesowi kulturowemu: przetwarzaniu relacji do rzeczywistości, rzeźbieniu kształtów pro ludzkich na rzeczywistości i przekładaniu teorii kulturowej na praktykę kulturową (*paidagogopoesis, culturopraxis*). Tak więc kultura, pojmowana jako ciągłe jej stawanie się: kulturogeneza, wynika z antropogenezy i z kosmogogenezy, a wreszcie z personogenezy. W kulturze człowiek ukierunkowuje całą swoją sferę somatyczną, swój «obszar kosmiczny» ku osobie, ku człowieczeństwu. Paralelnie do tego toczy się proces sprzężony, polegający na poddawaniu sobie przyrody i świata. A zatem mamy tu do czynienia pod względem merytorycznym i metodycznym z personalizacją oraz socjalizacją, czyli pozytywnym uspołecznieniem. Proces personalizacji i socjalizacji jest szerszy niż sam proces kultury, ale kulturogeneza odgrywa w nim czołową rolę» (Bartnik, 2013: 451–452).

Podsumowując – kultura to personalizacja najpierw człowieka, a następnie świata w relacji do człowieka. Mówiąc nieco szerzej: jest to transformacja natury ludzkiej w osobę, we wspólnotę osób i kształtowanie ciała oraz odnośnego świata na korzyść człowieka. Transformacja ta rozciąga się na całość Fenomenu Ludzkiego i na całość rzeczywistości, pozostającej w żywej relacji do osoby ludzkiej. Mówiąc najszerszej: kultura jest to całość doznań, stanów, samorozumień (kultura bierna), sposobów bycia, życia i działań w sferze zewnętrznej i wewnętrznej (kultura czynna) oraz bilans owoców i wytworów materialnych oraz idealnych (proces kulturowy, materializacja kulturowa), przy zmierzaniu wszystkich sfer do tworzenia z natury ludzkiej «kreacji» osobowej na płaszczyźnie indywidualnej i społecznej (kultura jaźniowa, personacja duchowa) (Bartnik, 2013: 453).

Z badań Michaela Tomasello'a nad ludzką kulturą

Według Michaela Tomasello'a – wybitnego teoretyka, myśliciela i eksperymentatora w dziedzinie psychologii rozwojowej, prymatologii i psychologii porównawczej – ludzka kultura w porównaniu z kulturami tworzonymi przez zwierzęta jest ilościowo i

jakościowo unikalna. Ilościowo, gdyż wymaga od człowieka opanowania wielu umiejętności (m.in. językowych); jakościowo, ponieważ posiada dwie specyficzne cechy: kumulatywność i instytucjonalność (Tomasello, 2016: 20–21):

1. Kumulatywność dotyczy tzw. kumulatywnej ewolucji kulturowej – wytwarzane przez ludzi przedmioty i wypracowywane zachowania z czasem stają się coraz bardziej złożone (mają swoją «historię»). Są one obecne w życiu społeczeństw i praktykowane w niezmienionej formie do momentu pojawienia się nowszej i bardziej udoskonalonej wersji, która je zastępuje. Kulturowo dziedziczymy wynalazki i praktyki społeczne, reprezentujące coś w rodzaju zbiorowej mądrości przodków (Tomasello, Kruger, Horn Ratner, 1993: 495–511; Richerson, Boyd, 2006).

2. Instytucje społeczne są «czymś w rodzaju całych repertuarów zwyczajów społecznych, regulowanych przez przyjęte przez grupę normy i zasady» (Tomasello, 2016: 21). Instytucje reprezentują «wspólnie zorganizowane i uzgodnione sposoby interakcji, włączając w to reguły wymuszania stosowane wobec tych, którzy nie chcą się podporządkować. Funkcje statusowe reprezentują wspólne uzgodnienia, że takie twory społeczne jak mężowie, rodzice, pieniądze i szefowie istnieją oraz że mają takie prawa i obowiązki, jakie mają» (Tomasello, 2016: 22).

U podłoża wyżej opisanych cech ludzkiej kultury leżą wyjątkowe dla gatunku *homo sapiens* umiejętności: tzw. dzielona intencjonalność oraz altruizm i bezpośrednia współpraca (Tomasello, 2016: 23–27). Dzielona intencjonalność dotyczy przede wszystkim zdolności tworzenia z innymi wspólnoty intencji i zaangażowania we wspólne przedsięwzięcie. Te wspólne intencje i zobowiązania są możliwe dzięki organizowaniu stanów wspólnej uwagi oraz posiadania wzajemnej wiedzy, u źródeł czego znajdują się z kolei motywacje do pomagania innym i dzielenia się z nimi (Tomasello, Carpenter, Call, Behne, Moll, 2005: 675–691). *Homo sapiens* jest w stopniu wyjątkowym przystosowany do współpracowania z bliźnimi w obrębie grup kulturowych, co zdecydowanie się mu opłaca, gdyż wszystkie ludzkie najbardziej

imponujące osiągnięcia – złożone technologie, symbole językowe i matematyczne, instytucje – są produktem jednostek wchodzących ze sobą w interakcje (Tomasello, 2016: 24–25).

Altruizm (z łac. *alter* = drugi, inny) jest wówczas, gdy jednostka poświęca się w jakiś sposób dla innej; kiedy człowiek jest gotów bezinteresownie pomóc drugiemu i poświęcić się dla niego kierując się troską (Słownik wyrazów obcych, 1980: 24; Tomasello, 2016: 23; Słownik języka polskiego, 2007: 28). Natomiast bezpośrednia współpraca (*collaboration*) polega na tym, że wiele jednostek pracuje razem dla osiągnięcia wspólnej korzyści (Tomasello, 2016: 26).

W szkole jako instytucji (z łac. *institutio* = urządzenie), czyli placówce o charakterze powszechnym, ogólnodostępnym, zajmującą się określonym zakresem spraw, działającą w pewnej dziedzinie (por. Słownik wyrazów obcych, 1980: 309), zachodzą wszystkie wyżej wymienione zjawiska, by mogła ona istnieć i funkcjonować jako stały twór. Zgodnie z tym, co uważa Jan Szczepański «<...> instytucje są zespołami urzędów, w których wybrani członkowie grup otrzymują uprawnienia do wykonywania czynności określonych publicznie i impersonalnie, dla zaspokajania potrzeb jednostkowych i grupowych, dla regulowania zachowań innych członków grupy» (Szczepański, 1970: 204, 209). Stąd wiadomo, że kadra pedagogiczna ma za zadanie wychowywać i kształcić młode pokolenie, a także pełnić szeroko pojętą opiekę w ramach różnych form pomocy i wsparcia, ponieważ posiada niezbędny do tego celu autorytet z zewnętrznego nadania.

Szkoła jako instytucja kultury według założeń Michaela Tomasello’a

Analizując szkołę pod kątem dokonań M. Tomasello’a można domniemywać, że tworzy ona pewną strukturę opartą na dzielonej intencjonalności oraz altruizmie i bezpośredniej współpracy (Tabela 1).

Szkoła jest instytucją kultury, gdyż – w myśl powyższego – tworzy ją zespół osób połączonych pewną umową, a także wspólną wizją przyszłości i celu. Umowa definiuje style porozumiewania się oparte na szacunku; gwarantuje każdemu określone

Tabela 1

Szkoła jako instytucja kultury

SZKOŁA JAKO INSTYTUCJA KULTURY	
wymiar społeczny	wymiar osobniczy
- dzielona intencjonalność; - altruizm (bezinteresowność) jako służba społeczeństwu – misja szkoły i wizja szkoły; - współpraca ludzi ze społeczeństwem (lokalnym i ponadlokalnym)	- dzielona intencjonalność; - altruizm (bezinteresowność) jako zaangażowanie pracowników – powołanie (czas, emocje, empatia itp.); - współpraca ludzi na rzecz społeczeństwa (lokalnego i ponadlokalnego)

Źródło: opracowanie własne PD-Z na podstawie Tomasello M. *Dlaczego współpracujemy*. Wyd. 1. Tłumaczenie i przedmowa: Ł. Kwiatek. Kraków: Copernicus Center Press Publisher, 2016

prawa i obowiązki. Do ich przestrzegania «zachęca» repertuarem możliwych do zastosowania sankcji (por. Tomasello, 2016: 22, 61). Niniejszą umowę stanowią: statut szkoły, regulaminy, procedury postępowania. M. Tomasello nazywa je regułami lub normami dostosowania się (Tomasello, 2016: 24, 60). Definiują one status i miejsce każdego członka społeczności szkolnej oraz każdego organu szkoły.

Z kolei misją szkoły jest współpraca wszystkich uczestników procesu edukacji na rzecz wieloobszarowego doskonalenia i rozwoju uzdolnień pojedynczych jednostek (uczniów), a zatem i całego społeczeństwa; czynienie bardziej ludzkim życia społecznego przez postęp obyczajów i rozwój instytucji; i co najważniejsze – wyrażanie, przekazywanie, zachowywanie oraz wzbogacanie całości dorobku materialnego i duchowego, a także dążenie do tego, aby służył on właściwie pojętemu postępowi, czyli rozumnemu opanowywaniu świata (por. Sobór Watykański II, 1965: 53). Sterują tym tzw. normy kooperacji (por. Tomasello, 2016: 60).

Samo nauczanie – jako element procesu edukacji – «jest formą altruizmu opartą na motywacji do pomagania, podczas której osobnik obdarowuje innych informacjami, które mogą oni wykorzystać» (Tomasello, 2016: 24) najlepiej dla dobra wspólnego.

Projekt «Szkoła ćwiczeń» nową perspektywą dla szkoły jako instytucji kultury

Projekt «Szkoła ćwiczeń» – którego pomysłodawcą jest Ośrodek Rozwoju Edukacji – doskonale wpisuje się w nową wizję szkoły jako instytucji kultury, zorientowaną na szeroko zakrojoną aktywność i współpracę o zasięgu lokalnym i ponadlokalnym. Projekt jest finansowany ze środków unijnych. Powstał w ramach Programu Operacyjnego Wiedza Edukacja Rozwój (PO WER). Projekt ma na celu wspieranie szkół w kilku zakresach (Ośrodek Rozwoju Edukacji, 2017):

kształtowania kompetencji kluczowych uczniów, niezbędnych do poruszania się na rynku pracy (technologie informacyjno-komunikacyjne – ICT, przedmioty matematyczne i przyrodnicze, języki obce);

- nauczania eksperymentalnego;
- postaw kreatywności, innowacyjności;
- pracy zespołowej;
- zindywidualizowanego podejścia do ucznia.

Projekt w założeniu prowadzi do wypracowania przez szkoły standardów współpracy z placówkami wspomagania i innymi instytucjami, w tym uczelniami wyższymi (Ośrodek Rozwoju Edukacji, 2017). Dlatego też takie ośrodki jak: uczelnie wyższe, poradnie psychologiczno-pedagogiczne, placówki doskonalenia nauczycieli, biblioteki pedagogiczne, kuratoria oświaty, organy prowadzące ściśle współ-

pracują ze szkołą w ramach projektu. Udział poszczególnych instytucji rozpoczyna się w momencie podjęcia przez szkołę próby ubiegania się o udział w pilotażu. Decyzję ze strony szkoły podejmują wspólnie uczniowie, rodzice, dyrektorzy i rady pedagogiczne. Wówczas placówka wspomagania (np. poradnia psychologiczno-pedagogiczna, biblioteka pedagogiczna) przeprowadza diagnozę mocnych stron szkoły, zaś uczelnia – której studenci a przyszli nauczyciele mają mieć możliwość doświadczać praktycznej weryfikacji teorii – wydaje rekomendację. Kolejnym krokiem jest dokonanie oceny szkoły przez placówkę doskonalenia nauczycieli. Na tej podstawie kurator wydaje opinię o możliwym udziale szkoły, a organ prowadzący wyraża zgodę na udział szkoły w pilotażu szkoły ćwiczeń. Posiadając wszystkie rekomendacje szkoła może przesłać zgłoszenie (Ośrodek Rozwoju Edukacji, 2017).

Ośrodek Rozwoju Edukacji przy wyborze szkoły na szkołę ćwiczeń kieruje się następującymi kryteriami²:

1. Doświadczenie i kompetencje kadry.
2. Wdrożenie nowatorskich rozwiązań dydaktycznych i organizacyjnych.
3. Upowszechnianie i promowanie działalności innowacyjnej szkoły.
4. Zaangażowanie w programy edukacyjne.
5. Współpraca z instytucjami.
6. Odpowiednia baza dydaktyczna i wyposażenie szkoły.

Nauczyciele ze szkoły ćwiczeń otrzymują wsparcie w postaci materiałów szkoleniowych (scenariusze lekcji, filmy, komentarze metodyczne), samouczki (kursy e-learningowe). Pod kierownictwem koordynatora szkoły ćwiczeń – którym może być wicedyrektor lub inny nauczyciel – mają za zadanie prowadzić lekcje, zajęcia otwarte, współorganizować warsztaty, opracowywać materiały dla innych nauczycieli w ramach jednego z czterech obszarów: matematyka, przedmioty przyrodnicze, języki obce, informatyka. Ośrodek Rozwoju Edukacji przygotowuje dla nauczycieli oraz dla studentów czterdzieści pakietów edukacyjnych z wyróżnionych obszarów przedmiotowych. By móc działać w wymienionych płaszczyznach szkoła w ramach projektu otrzymuje dofinansowanie na wyposażenie czterech pracowni modelowych. Współdziała też z kilkoma szkołami,

¹ Ośrodek Rozwoju Edukacji. *Szkoła ćwiczeń – O projekcie*. URL: <https://www.ore.edu.pl/2017/10/o-projekcie/> [dated: 05 V 2018] [in Polish].

² Materiały ze szkolenia „Szkoła ćwiczeń w województwie podkarpackim – od modelu do projektu. Wsparcie dyrektorów przedszkoli, szkół i placówek w zarządzaniu szkołą. Zarządzanie w praktyce – III część szkolenia”, zorganizowanego przez Podkarpackiego Kuratora Oświaty, prowadzonego przez p. Agnieszkę Pietrykę z Ośrodka Rozwoju Edukacji w dniu 27.04.2018 r. w Instytucie Teologiczno-Pastoralnym w Rzeszowie.

tw. szkołami współpracującymi. Szkołą współpracującą może być szkoła specjalna, lecz nie szkoła dla dorosłych. Ponadto część z tych szkół musi mieć lokalizację wiejską lub wiejsko-miejską. W ciągu dziesięciu miesięcy szkoła ćwiczeń musi zrealizować dwieście godzin zajęć dla środowiska lokalnego, czyli w miesiącu około dwudziestu godzin przedsięwzięć wskazanych w projekcie³.

Odnosząc się do tego, co wyżej zostało powiedziane, założenia szkoły ćwiczeń umacniają działalność szkoły jako instytucji kultury. Akcentując konieczność większego otwarcia się szkoły na społeczność lokalną oraz okoliczne placówki, podkreślając większą ich dostępność dla nowych adeptów kierunków nauczycielskich, uwypuklając potrzebę bezinteresownego zaangażowania się nauczycieli (i organów ich wspierających) w rozbudowę i rozwój szkoły, chęć samodoskonalenia z ich strony projekt szkoły ćwiczeń zmienia dotychczasowy obraz szkoły powszechnej jako instytucji hermetycznej, skostniałej. Innowacyjność wprowadzanych programów kształcenia (dla uczniów i nauczycieli!), dostrojonych do aktualnych potrzeb społecznych i cywilizacyjnych gwarantuje skuteczniejszy przekaz dotychczasowych osiągnięć, przechowywanie doświadczeń oraz rozbudowę dobrych zwyczajów i obyczajów wzbogacających dorobek duchowy ludzkości. Rozbudowa szkoły w ramach projektu, wymagająca współpracy z szeregiem powiązanych instytucji sprzyja powiększaniu zasobów kultury materialnej, wpływając tym samym na łatwość osiągnięcia postępu.

Podsumowanie

Założenia szkoły ćwiczeń uwydatniają kwestię dzielonej intencjonalności w ramach instytucji szkoły, altruizm oraz bezpośrednie współdziałanie.

Łączą pojęcie kultury w znaczeniu duchowym, materialnym i cywilizacyjnym. Podkreślanie wagi materialnego wyposażenia budynku idzie w parze z naciskiem na innowacyjność szkoły i zaangażowanie w życie lokalnej oraz ponadlokalnej społeczności, a mianowicie uczniów i nauczycieli ze szkół współpracujących oraz studentów z uczelni wskazanej w projekcie. Działania o takim charakterze wykraczają dosyć znacznie poza tradycyjną edukację, wychodzą naprzeciw postępującej globalizacji, przekraczają granice murów i obwodów. Konieczność doksztalcenia się przez nauczycieli uczestniczących w projekcie ma wymiar wysoce rozwojowy. Rozwój ten ma charakter ogólny, ponieważ angażuje intelekt oraz wolę. Wyjście studentów z uczelni na zajęcia do szkoły ćwiczeń jest dla nich czymś dodatkowym poza znanymi do tej pory praktykami. Pozwala im widzieć i weryfikować teorię. Zapewnia większą świadomość realnych możliwości i miejsc pracy. Daje większą pewność własnych predyspozycji.

Projekt «Szkoła ćwiczeń» powstał dzięki panującym w ludzkiej społeczności normom kooperacji i normom dostosowania się. Projekt zachowa swój innowacyjny charakter dzięki regułom dostosowania się, pomagającym zachować innowacje do czasu, aż – przy udziale norm kooperacji – powstaną dalsze udoskonalenia (por. Tomasello, 2016: 24).

W obliczu proponowanych zmian szkoła ma także szansę stać się instytucją szerzącą kulturę dialogu, bo uczestnicy pilotażu nauczani konstruktywnego przebywania ze sobą, porozumiewania się – czyli rozmawiania «ze sobą» zamiast mówienia «do siebie» – kreowania wspólnoty i podtrzymywania kontaktów, poczują ożywczy, bo rozwojowy, «dobro-twórczy» dar obcowania z drugim człowiekiem.

BIBLIOGRAFIA

1. Bartnik Cz. S. Personalizm. Lublin : KUL Publisher, 2013 [in Polish].
2. Dubiel-Zielińska P. Teoria dopełnień i jej miejsce w etyce zawodowej. Kraków – Rzeszów : FALL Publisher, 2017. [in Polish].
3. Fobel P., Fobelová D. Etyka i kultura w organizacji. Tychy : Śląskie Wydawnictwo Naukowe WSZ i NS im. Ks. Emila Szramka w Tychach, 2007 [in Polish].
4. Hegel G. W. F. Wstęp. Wykłady z filozofii dziejów / G. W. F. Hegel. Tłum. J. Grabowski, A. Landman. Warszawa : PWN Publisher, 1958. S. 3–164. [in Polish].
5. Kant I. Metafizyka moralności. Warszawa : PWN Publisher, 2005. [in Polish].
6. Kroński T. Hegel i jego filozofia dziejów. Wykłady z filozofii dziejów / G. W. F. Hegel. Tłum. J. Grabowski, A. Landman. Warszawa : PWN Publisher, 1958. S. XI – LXXVI.I [in Polish].
7. Linhart J., Petrussek M., Vodáková A., Maříková H. Veľký sociologický slovník. Praha : Karolinum Publisher, 1996. [in Slovak].
8. Materiały ze szkolenia «Szkoła ćwiczeń w województwie podkarpackim – od modelu do projektu. Wsparcie dyrektorów przedszkoli, szkół i placówek w zarządzaniu szkołą. Zarządzanie w praktyce – III część szkolenia», zorganizowanego

³ Materiały ze szkolenia „Szkoła ćwiczeń w województwie podkarpackim – od modelu do projektu. Wsparcie dyrektorów przedszkoli, szkół i placówek w zarządzaniu szkołą. Zarządzanie w praktyce – III część szkolenia”, zorganizowanego przez Podkarpackiego Kuratora Oświaty, prowadzonego przez p. Agnieszkę Pietrykę z Ośrodka Rozwoju Edukacji w dniu 27.04.2018 r. w Instytucie Teologiczno-Pastoralnym w Rzeszowie.

przez Podkarpackiego Kuratora Oświaty, prowadzonego przez p. Agnieszkę Pietrykę z Ośrodka Rozwoju Edukacji w dniu 27.04.2018 r. w Instytucie Teologiczno-Pastoralnym w Rzeszowie.

9. Ośrodek Rozwoju Edukacji. Szkoła ćwiczeń – O projekcie. URL: <https://www.ore.edu.pl/2017/10/o-projekcie>. [dated: 05 V 2018]. [in Polish].

10. Richerson P., Boyd R. Not by Genes Alone: How Culture Transformed Human Evolution. Chicago : University of Chicago Press Publisher, 2006. [in English].

11. Rickert H. Tezy do systemu filozofii. Neokantyzm / red. B. Borowicz-Sierocka, Cz. Karkowski. Wrocław : UW Publisher, 1984a. S. 45–54. [in Polish].

12. Rickert H. Człowiek i kultura. Neokantyzm / red. B. Borowicz-Sierocka, Cz. Karkowski. Wrocław : UW Publisher, 1984b. S. 71–75. [in Polish].

13. Słownik języka polskiego. Tom 1. Warszawa : PWN Publisher, 2007. [in Polish].

14. Słownik wyrazów obcych. Warszawa : PWN Publisher, 1980. [in Polish].

15. Sobór Watykański II. Gaudium et spes: Część II: Niektóre bardziej palące problemy. Rozdział II : Należyty sposób podnoszenia poziomu kultury, 1965. URL: http://www.nonpossumus.pl/encykliki/sobor_II/gaudium_et_spes/II.php. [dated: 05 V 2018]. [in Polish].

16. Szczepański J. Elementarne pojęcia socjologii. Wyd. 2. Warszawa : PWN Publisher, 1970. [in Polish].

17. Tomasello M. Dlaczego współpracujemy. Tłum. Ł. Kwiatek. Wyd. 1. Kraków: Copernicus Center Press Publisher, 2016. [in Polish].

18. Tomasello M., Carpenter M., Call J., Behne T., Moll H. Understanding and Sharing Intentions: The Origins of Cultural Cognition. *Behavioral and Brain Sciences*. 2005. № 28 (5). S. 675–691. [in English].

19. Tomasello M., Kruger A.C., Horn Ratner H. Cultural learning. *Behavioral and Brain Sciences*. 1993. № 16 (3). S. 495–511. [in English].

20. Zachariasz A. L. Wartości i kultura w filozofii Rickerta. Perspektywy historiozoficzne / red. J. Litwin. Wrocław : Ossolineum Publisher, 1979. S. 181–223. [in Polish].

REFERENCES

1. Bartnik Cz. S. (2013). Personalizm [Personalism]. Lublin : KUL [in Polish].

2. Dubiel-Zielińska P. (2017). Teoria dopełnień i jej miejsce w etyce zawodowej [Theory of completions and its place in professional ethics]. Cracow; Rzeszow : FALL [in Polish].

3. Fobel P. & Fobelová D. (2007). Etyka i kultura w organizacji [Ethics and culture in the organization]. Tychy : WSZ & NS im. Ks. Emila Szramka w Tychach [in Polish].

4. Hegel G. W. F. (1958). Wstęp [Introduction]. Wykłady z filozofii dziejów – Lectures on the philosophy of history / J. Grabowski, A. Landman, Trans. Warszawa: PWN, pp. 3–164. [in Polish].

5. Kant, I. (2005). Metafizyka moralności [Metaphysics of morality]. (M. Siemek, Trans.). Warszawa: PWN [in Polish].

6. Kroński T. (1958). Hegel i jego filozofia dziejów [Hegel and his philosophy of history]. G. W. F. Hegel. Wykłady z filozofii dziejów – Lectures on the philosophy of history. Warszawa: PWN, pp. XI–LXXVII. [in Polish].

7. Linhart J., Petrussek M., Vodáková A., Maříková H. (1996). Veľký sociologický slovník [Big sociological dictionary]. Praha : Karolinum [in Slovak].

8. Pietryka A. (2018). Szkoła ćwiczeń w województwie podkarpackim – od modelu do projektu. Wsparcie dyrektorów przedszkoli, szkół i placówek w zarządzaniu szkołą. Zarządzanie w praktyce – III cz. szkolenia [Exercise school in the Podkarpackie voivodeship – from the model to the project. Support for the directors of kindergartens, schools and institutions in school management. Practice management – p. III of the training]. Proceedings from: Podkarpacki Kurator Oświaty, prowadzony przez p. A. Pietrykę z Ośrodka Rozwoju Edukacji w dniu 27.04.2018 r. w Instytucie Teologiczno-Pastoralnym w Rzeszowie – Podkarpacki curator of education, operated by Mrs. A. Pietryka from the Center for education development on 27.04.2018 at the Theological-Pastoral Institute in Rzeszow. Rzeszow : ITP [In Polish].

9. Ośrodek Rozwoju Edukacji. Szkoła ćwiczeń – O projekcie [Center for Education Development. Exercise school – About the project] (05.05.2018). URL: <https://www.ore.edu.pl/2017/10/o-projekcie/> [in Polish].

10. Richerson P., Boyd R. (2006). Not by Genes Alone: How Culture Transformed Human Evolution. Chicago : University of Chicago Press [in English].

11. Rickert H. (1984a). Tezy do systemu filozofii [Theses to the philosophy system]. B. Borowicz-Sierocka, Cz. Karkowski (Eds.), Neokantyzm – Neo-Kantianism. Wrocław : UW, Pp. 45–54 [in Polish].

12. Rickert H. (1984b). Człowiek i kultura [Man and culture]. B. Borowicz-Sierocka, Cz. Karkowski (Eds), Neokantyzm – Neo-Kantianism. Wrocław : UW, pp. 71–75. [in Polish].

13. Słownik języka polskiego [Polish dictionary]. Warszawa : PWN, 2007. Vol. 1. [in Polish].

14. Słownik wyrazów obcych [Dictionary of foreign words]. Warszawa : PWN, 1980. [in Polish].

15. Sobór Watykański II. Gaudium et spes. Cz. II: Niektóre bardziej palące problemy. Rozdz. II: Należyty sposób podnoszenia poziomu kultury [Vatican Council II. Gaudium et spes. P. II: Some more burning problems. Ch. II: Proper way to raise the level of culture]. (1965). URL: http://www.nonpossumus.pl/encykliki/sobor_II/gaudium_et_spes/II.php [in Polish].

16. Szczepański J. (1970). Elementarne pojęcia socjologii [Elementary concepts of sociology]. (2nd ed.). Warszawa : PWN [in Polish].

17. Tomasello M. (2016). Dlaczego współpracujemy [Why we cooperate]. (Ł. Kwiatek, Trans.). Kraków : Copernicus Center Press [in Polish].